

Olay Csaba

Birodalmak stratégiai vonzereje

FEUILLETON - LXVI. évfolyam, 39. szám, 2022. szeptember 30.

A+ Nagyítás A- Kicsinyítés Nyomtatható Cikk küldése Ajánlom

Gondolatmenetünk zárásaként két nyitott kérdéskört emelhetünk ki. Egyrészt problematikus marad, hogy még ha el is fogadjuk az itt adott kedvező jellemzést a birodalmakról és birodalmi struktúrákról, akkor sem világos, ki vagy mi korlátozza, fékezi őket. Ki vagy mi korlátozza az Egyesült Államokat vagy Kínát? Az érdekszférájukon belül a birodalmak fenntartanak valamiféle rendet, még ha ezeket különböző normatív szempontok szerint bírálják is azok, akiket elnyomnak vagy háttérbe szorítanak. Saját érdekszférájukban tehát nem ítököznek külső korlátba, ilyen feszültség csak érdekszférájuk peremein és azon túl merülhet fel. A történeti tapasztalat szerint túlterjeszkedhetnek lehetőségeiken (imperial overstretch), amikor túl sok fronton harcolnak vagy túl hosszú ellátási vonalak mentén kell tevékenységüket biztosítani. A másik kérdéskör a hosszú távú perspektívára vonatkozik, és nem kapunk egyértelmű választ, vajon aggasztó vagy megnyugtató leírászhó jutottunk-e. A biztonság és béke problémáját elemi értelemben megoldja, vagy legalábbis segít megoldani a birodalmi szerkezet – normalitást biztosít, amíg nem becsúli túl saját lehetőségeit.

A birodalmak sajtója rossz. Negatív melléköngék, emberi jogi ellenérzések, rossz emlékek kapcsolódnak hozzájuk. Ugyanakkor a birodalmak és birodalmi szerkezetek iránt az elmúlt időszakban jól követhetően megnőtt a történelmi, politikaelméleti érdeklődés. Kézenfekvő a történelmi érdeklődés, amennyiben nem is olyan régen a világ nagy része birodalmak határain belül volt. A birodalom és birodalmi struktúrák kérdéskörei azonban nemcsak a múlt és közelmúlt felől izgalmasak, hanem a jelen nemzetközi rendje felől nézve is. A birodalmak, vagy óvatosabban: birodalomszerű képződmények ugyanis elengedhetetlen szerepet játszanak a nemzetközi viszonyok stabilitásában, mégpedig részben összefüggésben a katonai konfliktusok megváltozásának folyamatával. Ennek alapján beszélhetünk a birodalom stratégiai vonzerejéről a politikaelmélet perspektívájából.

A politikai gondolkodás a nagyobb léptékű együttélési formák sajátosságait, kérdéseit és alapelveit törekszik tisztázni. A normatív megközelítés szerint a kérdések vizsgálatakor az ideális, optimális és kívánatos elveket és formákat kell megtalálni, s ennek keretében vizsgálendő az a kérdés is, hogyan alapozhatók meg politikai képződmények általánosan kötelező érvényű döntései, elvei. A normatív megközelítés mellett mindazonáltal létezik a politikai filozófiában egy realista hagyomány is, mely Thuküidészig meg vissza, és Machiavelli, valamint Hobbes gondolkodásán keresztül a mai napig virulens maradt. A realista megközelítés alapkérdése a politikai képződmények fennmaradására vonatkozó kérdés, ahol a „realista” jelző azt emeli ki, hogy a valóságos működést és hatótényezőket kell megértenünk, s nem támaszkodhatunk – morális vagy antropológiai – illúziókra. A realista perspektívában a politikai képződmény stabilitása, fenntarthatósága áll előtérben.

A birodalom meghatározásában többféle mozzanatot hangsúlyozhatunk, de mindenképpen fontos eleme lesz, hogy dinasztikus, tipikusan multietnikus politikai-uralmi képződményről van szó, melynek lényegi jellemzője a központ uralma alá tartozó több periféria viszonyrendszere. A központ-periféria megkülönböztetés következményeként adódik a „barbárság”-diskurzus, azaz a birodalom határain túli népek lenéző, leértékelő kezelése a civilizálatlanság, barbárság bélyegével. Az ebből a szereposztásból kézenfekvően adódó civilizatorikus önértelmezés gyakran válik birodalmi küldetésudattá.

A birodalmak elhatárolásában segít az újkori, territorialis állam fogalmával való szembeállítás, mely központi hatalommal, egységes jogrenddel és erőszak-monopóliummal jellemezhető. Döntően különbözik a birodalom határa és az államhatár, mivel míg a birodalmaknak tipikusan nincs világos határa, melyen túl egyenrangú félként létező szomszédokat ismerne el, addig államok esetében leggyakrabban ezt látjuk. Ehhez kapcsolódó eltérés, hogy az államok népességüket törekednek egyenlően integrálni, mégpedig azonos jogok garantálásával, amit részben a szomszédos államokkal fennálló konkurencia motivál. A birodalmak ezzel szemben a központtól a perifériák felé haladva csökkenő mértékben egységesítik lakosságukat, többnyire csökkenő jogi szabályozással és politikai beleszólással.

Mivel ma az egész világ államok formájában rendeződik el, ezért a mai birodalmak nem az államok mellett létező szerkezetet, hanem az állami kereteket kiegészítő viszonyrendszert alkotnak. Az államok rendjére rátelepsznek birodalmi struktúrák anélkül, hogy helyükre lépnének. Ebből következik, hogy esetenként nehéz azonosítani birodalmi struktúrákat, mivel nem esnek egybe az államok rendjével. Hatalmi és befolyási szövedékről van szó, mely inkább az informális viszonylatok terepén lehet fel. Másik oldalról erősíti meg ezt az imperializmus irodalmában felmerült javaslat, melynek értelmében az „informális birodalom” megkülönböztethető a formális szuverenitástól, ami a kifejezetten elfoglalt területekre vonatkozik. Informális ezzel szemben az a birodalmi viszony, mely tényleges ellenőrzést jelent, gazdasági vagy más eszközökkel.

A nemzetközi kapcsolatok területén a hidegháború vége óta nem látható stabilizálódás vagy rend kialakulása valamilyen átfogó, államok közötti rendszer formájában. A béke és biztonság vonatkozásában nem beszélhetünk sem valamiféle világállam, sem államok szövetségének vagy átfogó szervezetének sikeres kikristályosodásáról. Az ENSZ létezése sok szempontból értékelhető pozitív módon, de a biztonság és béke felől nézve bizonyosan nem hatékony szervezet. Ettől még természetesen el lehet gondolni egy világállamot vagy átfogó államszervezetet, azt azonban mindenképpen el kell ismernünk, hogy az esélyek egy ilyen átfogó, a világ biztonságát garantálni képes és szándékozó szervezet létrejöttére csekélyek. Konkrétan mindez abban mutatkozik meg, hogy államokkal szemben nincs lehetőség döntések kényszerítő erejű végrehajtására. Ez az álláspont a nemzetközi kapcsolatok elméletében a realizmus nézőpontja, melynek legfontosabb tézise, hogy az államok közötti nemzetközi térben elsődlegesen a hatalmi viszonyok, katonai és gazdasági erő számítanak.

A politikai gondolkodás kezdetei óta két versengő rendezési modellje létezik az államközi nagyobb terek viszonyainak: egyrészt a birodalom mint központ és periféria politikai-gazdasági rendjének gondolata, másrészt az államok rendszere mint elvileg egyenrangú szereplők rendje, akik egymás mellett fekszenek a kölcsönös elismerés szimmetrikus viszonylataiban. Előbbi mellett gyakori érv a béke biztosítása és a gazdasági virágzás, miközben utóbbit a sokféleség elismerésével és a nagyhatalmak elnyomása nélküli önálló fejlődés gondolatával támasztják alá. A kérdéshez kapcsolódik az a már érintett probléma is, hogy inkább az államok világának anarchikus jellegéből kell-e kiindulni, vagy a normatív kötelező érvényt kell szem előtt tartani.

A birodalom vagy birodalmi struktúra vonzereje mármost abban rögzíthető, hogy betölti funkciókat, szolgáltató vívmányokat, melyek elemi értelemben vett normalitást, értékek meglétét alakítják ki az adott érdekszférában, beleértve a külső veszéllyel szembeni védelmet. Ezzel egyfajta választ kapunk a nemzetközi kapcsolatok alapkérdésére is, hogy honnan ered és milyen az államok közti tér rendje. A realista megközelítés szerint csak erőviszonyok alakítják ki a szóban forgó „rendet”, míg a változó nevekkel illetett (liberális institucionalizmus – konstruktívizmus) ellenpozíció szerint a nemzetközi rendet, legalábbis részben, normatív gondolatok, erkölcsi követelmények és intézmények, valamint kereskedelmi kapcsolatok alakítják.

Hogy egy birodalomszerű képződmény jelenléte, illetve hiánya mit jelenthet, azt jól szemlélteti a hidegháború után az USA superhatalmi státuszának kialakulása, majd erodálódása. A folyamat egyben azt is jelenti, hogy az Egyesült Államok többé csak szelektíven hajlandó a biztonság és béke fenntartását szavatolni a világ amerikai földtől távol eső vidékein. Párhuzamosan ezzel a demokrácia exportjának törekvése is látványosan visszatorol. A demokratizálás törekvéseinek kudarcát többen szóvá tették, egyebek mellett arra hivatkozva, hogy a Közel-Kelet és Afrika bizonyos régióiban a demokratikus berendezkedés alapjaira vonatkozó erkölcsi és kulturális normák hiányoznak. A kritika jogsága mindazonáltal nem változtat azon, hogy a törekvés egyúttal közös javak biztosítását is jelentette a szóban forgó területeken.

A birodalom által fenntartott vagy garantált béke és rend jelentősége jól szemléltethető a háborúk, a katonai konfliktusok átalakulásának folyamatával. Mary Kaldor *New and Old Wars* (1998) és Herfried Münkler *Die neuen Kriege* (2002) című könyvei dolgozták ki azt a gondolatot, hogy a háború átalakult a II. világháború utáni évtizedekben. A tipikus új háború alacsony intenzitású fegyveres konfliktus, mely nem államok, hanem állam alatti képződmények között zajlik (felkelő csoportok, milíciák, gerillák, hadurak stb.), továbbá jellegzetesen olyan területeken, ahol nincs jelen erős állami szereplő. Az új háborúk három döntő újdonsága az államtalanodás, az aszimmetrizálódás és a háborús erőszak autonomizálódása. A háború „demokratizálódása” formulával lehet leírni a folyamatot, melyben a vesztfáliai rendszerben bevett háború átalakul. A vesztfáliai béke alapelvei értelmében háború szigorúan államok között zajlik, mégpedig az államokat egyenruha viselésével képviselő, harcoló felek részvételével, akikről a civil lakosságot nem harcoló félként gondosan meg kell különböztetnünk. A hadüzenet joga (*ius ad bellum*) ebben a fogalmi keretben csak államokat illet meg.

Az említett „demokratizálódás” egyrészt azt jelenti, hogy a haditechnikai eszközök olcsósága és hatékonysága kis tökével is lehetővé teszi haderő kialakítását. Így nemcsak államok, hanem milíciák, hadurak, szervezett bűnözői csoportok is képesek fegyveres konfliktusokba lépni. Az újkori történeti fejlődés során a jogi keretfeltételek mellett az állandó hadsereg fenntartásának tetemes költségei is kizárták, hogy más aktorok lépjenek háborúba. A technológiai fejlődés nyújtotta hatékonyság továbbá különösen pusztító olyan népcsoportoknál, melyek erős kulturális hagyományként ápolják a harci gyakorlatokat (például a tuaregek, afgánok). Másrészt kiszélesedik a potenciálisan harcoló alanyok köre, mely korábban felnőtt férfiakra korlátozódott. A könnyű gyorstűzelő eszközök megjelenése lehetővé tette, hogy nők és gyerekek is katonákká váljanak, ami legfeljebb a női egyenjogúság szempontja felől lehet kétesen örvendetes. A háború demokratizálódása könnyen alacsony intenzitású krízisövezetek kialakulásához vezethet, ahol vagy semmilyen államiság és központi hatalom, vagy csak annak kellően gyenge formája létezik. A katonai konfliktus így a krízis hosszú távú fenntartásában érdekelt felek támogatásával létrejövő, önfenntartó „rendszerre” válhat.

Az új háborúk és a katonai konfliktusok többsége ilyen a II. világháború óta, emnélfogva főként Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában zajlanak, mégpedig néha évtizedekig – Nicaraguában több mint 50 év után kötöttek békét a polgárháborús felek –, és ennek megfelelően teljesen lepusztítanak egész régiókat. Mivel nem államok között alakulnak ki, hanem leggyakrabban instabil vagy bukott államokon belül jönnek létre, ezért e konfliktusokat külső beavatkozással csak változó sikerrel lehet felszámolni. A hadviselő felek sokszor nem tartják magukat a nemzetközi egyezményekhez, és tipikusan a civil lakosság rovására látják el magukat.

A háború megváltozásának folyamata annyiban függ össze a birodalmak itt tárgyalt pozitív teljesítményeivel, amennyiben az új háború tipikusan nem államok között zajlik, hanem krízisövezeteket kialakító állam alatti szereplők között. „Új háború” ott lehetséges, ahol senki sem veszi magára a rendfenntartó szerepét – amire jellemzően birodalmi igénnyel fellépő aktorok vállalkoznak. A birodalmak vagy nagyhatalmak pozitív teljesítményét tehát láthatjuk abban, hogy jelenlétükkel megakadályozták a gyenge államok vagy azok egy részének tartós krízisövezetté válását. E háttér előtt kell értékelnünk azt, hogy a birodalmak, hegemon igényű országok „normalitást”, egyfajta kohéziót és kiszámíthatóságot biztosítanak befolyási övezetükben, ami elemi feltétele bármiféle hosszabb távú tevékenységnek (gazdaság, oktatás). Hasonlóképpen egyes közös javak biztosítása is idetartozik (tisztá természeti környezet, biztonságos utazás, kereskedelem), mely javak potyautasok, szövetséges országok számára is hozzáférhetőek.

Az új háborúk jelenléte egyúttal azt is mutatja, hogy illuzorikusak voltak azok az elvárások, hogy az erőszak eltűnik korunkból. Jóllehet kialakultak posztheroikus társadalmak, melyek nem akarják elviselni az erőszak jelenlétét és elháríthatatlanságát. De a fogalomhoz azt a pontosítást kell hozzáfűznünk, hogy a posztheroikus megközelítés valójában egyfajta luxus: megengedhetjük magunknak bizonyos prosperitásfeltételek mellett, hogy az erőszak és a véráldozat szélsőségesen kerülendő megoldás legyen. Semmi garancia nincs viszont arra, hogy ez minden körülmények között megoldható.

Gondolatmenetünk zárásaként két nyitott kérdéskört emelhetünk ki. Egyrészt problematikus marad, hogy még ha el is fogadjuk az itt adott kedvező jellemzést a birodalmakról és birodalmi struktúrákról, akkor sem világos, ki vagy mi korlátozza, fékezi őket. Ki vagy mi korlátozza az Egyesült Államokat vagy Kínát? Az érdekszférájukon belül a birodalmak fenntartanak valamiféle rendet, még ha ezeket különböző normatív szempontok szerint bírálják is azok, akiket elnyomnak vagy háttérbe szorítanak. Saját érdekszférájukban tehát nem ítököznek külső korlátba, ilyen feszültség csak érdekszférájuk peremein és azon túl merülhet fel. A történeti tapasztalat szerint túlterjeszkedhetnek lehetőségeiken (imperial overstretch), amikor túl sok fronton harcolnak vagy túl hosszú ellátási vonalak mentén kell tevékenységüket biztosítani.

A másik kérdéskör a hosszú távú perspektívára vonatkozik, és nem kapunk egyértelmű választ, vajon aggasztó vagy megnyugtató leírászhó jutottunk-e. A biztonság és béke problémáját elemi értelemben megoldja, vagy legalábbis segít megoldani a birodalmi szerkezet – normalitást biztosít, amíg nem becsúli túl saját lehetőségeit. Viszont nyilvánvalóan nem világos a birodalmak vagy birodalomszerű képződmények létezése és együttműködés és kooperáció problémakörére, s ezzel mindazon nehézségekre, melyek különböző szintű együttműködést feltételeznek. Látványosan idetartoznak az ökológiai problémák, s ebben a vonatkozásban, eltérően a biztonság zéró összegű játszmáitól, a birodalmak nem könnyen állnak rá az együttműködés win-win szituációira.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, nem kell szeretnünk a birodalomszerű képződményeket, és különösen a birodalmi gondolkodást, melynek embertelen megnyilvánulásait Ukrajnában látjuk. De a jogos kritikák nem szabad hogy elfedjék azokat a normalitásteljesítményeket, melyek hegemon szereplőktől származnak. A nemzetközi rendben, úgy tűnik, ennél több nincs a kezünkben.

A szerző további cikkei

KÍVÜL BELÜL

LIII. évfolyam 4. szám, 2009. Január 23.

A KÍVÜLRŐL JÖTT SÉRELMEI

LII. évfolyam 50. szám, 2008. december 12.

Cookie beállítás